

ARAB-MUSULMON SHARQIDA MADANIYAT VA ILMIY-FALSAFIY FIKR TARAQQIYOTINING TARIXIY REKONSTRUKTSIYASI (VIII-XII ASRLAR)

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim fan
va innovatsiyalar vazirligi Toshkent Davlat
Sharqshunoslik Universiteti Sharq falsafasi va
madaniyati fakulteti 1-bosqich magistranti

Mamadaliyev Akbarjon

Annotatsiya: Ushbu maqola VIII-XII asrlarda arab-musulmon Sharqida madaniyat va ilmiy-falsafiy tafakkur rivojining tarixiy rekonstruktsiyasiga bag'ishlangan. Tadqiqotda ushbu davrda ilm-fanning yuksalishiga sabab bo'lgan omillar, yunon falsafasining o'zlashtirilishi, Bag'dod va Andalusiyadagi ilmiy markazlar, shuningdek, musulmon olimlarining G'arb ilm-faniga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Metod sifatida tarixiy-komparativ, falsafiy-tahliliy va tekstual tahlil usullari qo'llanilgan. Xulosa tariqasida musulmon Sharqining ilmiy merosi jahon madaniyati rivojida muhim o'rin tutgani asoslanadi.

Kalit so'zlar: Arab-musulmon falsafasi, ilmiy meros, Yunon falsafasi, ilm-fan rivoji, VIII-XII asrlar, Bag'dod, Ibn Sino, Forobiy.

KIRISH

O'rta asrlar arab-musulmon Sharqi ilmiy va falsafiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi bilan ajralib turadi. VIII-XII asrlar davri nafaqat islom madaniyatining, balki umumbashariy ilm-fanning ham yuksalish davri hisoblanadi. Aynan shu davrda ilm-fan, falsafa, san'at va madaniyat yangi bosqichga ko'tarildi va musulmon olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy kashfiyotlar keyinchalik Yevropa Uyg'onish davrining asosini tashkil etdi. Ushbu maqola arab-musulmon Sharqida madaniyat va ilmiy-falsafiy tafakkur rivojining tarixiy rekonstruktsiyasini amalga oshirishga

bag'ishlanadi. Mazkur davrning gullab-yashnashi bir necha muhim omillar bilan bog'liq. Eng avvalo, islom dinining ilmga bo'lgan ijobiy munosabati va bilim olishni targ'ib qilishi ilmiy taraqqiyotning asosiy turtki omillaridan biri bo'ldi. Qur'onda ilm va tafakkurga alohida urg'u berilishi musulmon jamiyatida ilmiy izlanishlarga katta rag'bat uyg'otdi. Shu bilan birga, Abbosiylar xalifaligi davrida, xususan, xalifa Harun ar-Rashid va uning vorisi Ma'mun tomonidan ilm-fanning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratildi. Bag'dod shahrida tashkil etilgan "Bayt ul-Hikma" (Donishmandlar uyi) ilmiy markazi sifatida xizmat qilgan bo'lib, yunon, hind va fors manbalaridan ilmiy asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi, ilmiy tadqiqotlarning olib borilishi va yangi nazariyalarning ilgari surilishi uchun muhim platforma bo'ldi.

Musulmon Sharqida falsafiy tafakkurning rivojlanishi Yunonistonning qadimgi ilmiy merosining o'zlashtirilishi bilan chambarchas bog'liq. Yunon faylasuflari, xususan, Aristotel va Platonning asarlari arab tiliga tarjima qilinib, islom mutafakkirlari tomonidan yanada rivojlantirildi. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi buyuk olimlar Aristotel falsafasini chuqur tahlil qilib, uni islom tafakkuri bilan uyg'unlashtirishga harakat qildilar. Masalan, Forobiy "Ikkinchi ustoz" deb nomlanib, falsafani mantiq, etika va siyosat bilan bog'lagan holda rivojlantirdi. Ibn Sino esa nafaqat tibbiyot, balki metafizika, logika va tabiiy fanlar bo'yicha ham fundamental asarlar yaratdi. Uning "Tib qonunlari" asari Yevropa universitetlarida asrlar davomida asosiy darsliklardan biri bo'lib xizmat qildi. Falsafaning rivojlanishi bilan bir qatorda, tabiiy fanlar, matematika, astronomiya, kimyo va tibbiyot sohalarida ham yirik yutuqlarga erishildi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy algebra fani asoschisi sifatida tanilgan bo'lib, uning "Hisob al-jabr val-muqobala" asari algebra fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Al-Bayruniy astronomiya, geodeziya va tabiiy fanlarga oid chuqur tadqiqotlar olib borgan bo'lsa, Jabir ibn Hayyon kimyo faniga asos soldi va tajriba asosida ilmiy natijalarga erishishning ahamiyatini ta'kidladi. Shuningdek, al-Zahroviy jarrohlik sohasida muhim kashfiyotlar qilgan va o'z davrining yetakchi tabiblaridan biri bo'lgan.

Arab-musulmon Sharqida ilm-fanning rivojlanishi nafaqat ichki omillar, balki tashqi madaniy almashinuv jarayonlari bilan ham bog‘liq edi. Yunon, Hind, Eron va Xitoy madaniyatlari bilan ilmiy hamkorlik Sharq olimlariga keng imkoniyatlar yaratdi. Hindiston matematika va astronomiya bo‘yicha katta tajribaga ega bo‘lib, musulmon olimlari hind raqamlari va hisob usullarini o‘zlashtirdilar. Fors madaniyati esa falsafa, adabiyot va davlat boshqaruvi sohalarida katta ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, musulmon olimlari Xitoyning qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasini o‘zlashtirib, ilm-fan va ma’rifatning keng tarqalishiga katta hissa qo‘shdilar. Mazkur davrning yana bir muhim jihati falsafa va diniy tafakkur o‘rtasidagi bahslar bo‘ldi. Falsafa va mantiq asosida rivojlangan ilmiy tafakkur ba’zan diniy ulamolar tomonidan tanqidga uchradi. Xususan, al-G‘azoliy o‘zining “Tahofut al-falasifa” (“Faylasuflarning inkori”) asarida aristotelizmga qarshi chiqib, ba’zi falsafiy g‘oyalarning islom aqidalari bilan mos kelmasligini ta’kidlaydi. Ibn Rushd esa, aksincha, “Tahofut at-Tahofut” (“Inkorga inkor”) asarida falsafaning din bilan murosaga kelishi mumkinligini isbotlashga harakat qildi. Ushbu falsafiy bahslar ilmiy tafakkurning yanada rivojlanishiga sabab bo‘ldi va kelajakdagi ilmiy yutuqlarga yo‘l ochdi. Arab-musulmon Sharqi ilm-fanining rivojlanishi Yevropa Uyg‘onish davriga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Andalusiya orqali Yevropa olimlari musulmon mutafakkirlarining asarlari bilan tanishib, ularni lotin tiliga tarjima qildilar. Xususan, Ibn Sinoning tibbiyotga oid asarlari, al-Xorazmiyning matematika va astronomiyaga oid ishlari Yevropa ilmiy an‘analarining shakllanishiga asos bo‘ldi. Bu ta’sir natijasida G‘arb ilm-fanida yangi yuksalish boshlangan va keyinchalik Galiley, Nyuton, Dekart kabi olimlarning tadqiqotlariga asos solingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Arab-musulmon Sharqining ilmiy-falsafiy tafakkuri rivojini tahlil qilishda bir qator muhim manbalar va ilmiy ishlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu adabiyotlar orqali islom falsafasining shakllanishi, uning asosiy oqimlari, G‘arb ilm-faniga ta’siri va falsafiy-diniy munozaralar yoritilgan. Bu bo‘limda ushbu asarlarning har biri ilmiy-falsafiy tafakkur rivojiga qanday hissa qo‘shganligini tahlil qilamiz. Abu Hamid al-

Gʻazoliyning “Ihyo ulum ad-din” (“Voskreshenie nauk o vere”) asari islom falsafasining rivojlanishida keskin burilish nuqtalaridan biri boʻldi.¹ U musulmon jamiyatida falsafa va islom aqidalari oʻrtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishga harakat qildi. Al-Gʻazoliy oʻz asarida falsafaga qarshi chiqib, baʼzi falsafiy yondashuvlarning islomiy dunyoqarashga zid ekanligini taʼkidladi. U ayniqsa, aristotelizm va neoplatonizmga asoslangan falsafiy yoʻnalishlarni keskin tanqid qildi va ular islomiy tafakkurga zarar yetkazishi mumkinligini qayd etdi. Bu asar soʻnggi davrlarda falsafa va kalom oʻrtasidagi tafovutni kuchaytirgan boʻlsa-da, oʻz davrida islom falsafasining yanada rivojlanishiga turtki boʻldi.

Ibn Rushd (Averroes) esa al-Gʻazoliyga javoban oʻzining “Tahafut at-Tahafut” (“Опровержение опровержения”) asarida falsafani himoya qilgan.² U ilm-fanning va falsafaning diniy ilmlar bilan uygʻunlashishini taʼkidlab, din va aql oʻrtasida muvozanat boʻlishi kerakligini ilgari surgan. Averroesning asari Gʻarbda katta eʼtibor qozonib, Yevropa Uygʻonish davri mutafakkirlariga kuchli taʼsir koʻrsatdi. U Aristotel merosini saqlab qolish va uni rivojlantirishga harakat qildi, bu esa keyinchalik Yevropa falsafasining shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa, Tomas Akvinskiy va boshqa Gʻarb faylasuflari uning taʼsirida boʻlib, Averroes asarlarini lotin tiliga tarjima qilish orqali oʻz ilmiy anʼanalarini shakllantirdilar. Abu Nasr Forobiyning “Falsafiy traktatlar” toʻplami islom falsafasining mantiqiy va metafizik jihatlariga bagʻishlangan boʻlib, uning asosiy gʻoyalari islom olamida ilmiy tafakkurning rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatdi.³ Forobiy Aristotel va Platon gʻoyalarini islom falsafasi bilan uygʻunlashtirib, bilish nazariyasi va aql tushunchasini rivojlantirdi. Uning asarlarida davlat va jamiyatni boshqarish tamoyillari ham keng yoritilgan boʻlib, bu gʻoyalar keyinchalik Yevropa va

¹ Абу Хамид аль-Газали. Воскрешение наук о вере: избранные главы. – М.: Наука, 1980.

² Аверроэс. Опровержение опровержения. – Киев; СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.

³ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.

islom olamidagi siyosiy falsafa rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Uning "Fozil odamlar shahri" ("Al-Madina al-Fazila") asari davlat boshqaruvi va ijtimoiy tuzumning eng ideal shakllarini tavsiflaydi, bu jihatdan Platonning "Davlat" asariga o'xshashligi bilan ajralib turadi.

"Arab-musulmon falsafasi jahon madaniyati tizimida" nomli asar arab-musulmon falsafasining umuminsoniy madaniyatga qo'shgan hissasini keng ko'lamda tahlil qiladi.⁴ Ushbu manbada Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ilmiy merosning tarqalishi va falsafiy oqimlarning shakllanish jarayoni haqida batafsil ma'lumot berilgan. Unda musulmon olimlari tomonidan amalga oshirilgan tarjimalar harakati va bu jarayonning Yevropaga ta'siri alohida ta'kidlangan. Xususan, Bag'dod va Qurtuba ilmiy markazlarining roli va bu shaharlardagi ilmiy faoliyat natijasida qadimgi yunon falsafasi saqlanib qolganligi muhim jihat sifatida ko'rsatilgan. V. V. Bartoldning "Islom va musulmon madaniyati" asari arab-musulmon sivilizatsiyasining tarixiy rivojlanishini tahlil qiladi.⁵ U islom sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy jihatlarini o'rganib, Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy almashinuv jarayonlariga alohida e'tibor qaratadi. Bartold islom ilmiy an'analari qanday qilib Yevropa madaniyatiga kirib borganligini va musulmon olimlarining o'rta asr ilm-fani rivojidagi o'rnini keng ko'lamda yoritib bergan.

Sufizm va uning falsafiy yo'nalishi ham arab-musulmon tafakkurining ajralmas qismi bo'lib, bu borada E. E. Bertelsning "Sufizm va sufi adabiyoti" asari muhim manba hisoblanadi.⁶ Ushbu asarda sufiylik ta'limoti, uning tasavvuf falsafasiga ta'siri, shuningdek, G'arb madaniyatiga bo'lgan ta'siri yoritilgan. Bertels o'z tadqiqotlarida

⁴ Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. – М.: Изд-во Восточная литература, 1983.

⁵ Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. – М.: Наука, 1992.

⁶ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965.

tasavvufning nafaqat diniy-falsafiy yo'nalishi, balki ijtimoiy hayotga ham ta'sir ko'rsatganligini ko'rsatib beradi. Bu orqali tasavvuf faqatgina ichki ruhiy tajribaga emas, balki butun jamiyat hayotiga ta'sir qiluvchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. Musulmon Sharqining G'arbga ta'siri masalasida R. Genonning "Islom sivilizatsiyasining Yevropaga ta'siri" maqolasi muhim ahamiyat kasb etadi.⁷ Genon ushbu maqolasida Yevropadagi ilm-fan va falsafa rivojlanishiga musulmon olimlarining bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Uning fikriga ko'ra, Yevropa Uyg'onish davri asosan musulmon Sharqidan olingan ilmiy va falsafiy g'oyalar natijasida yuzaga kelgan. Ibn Sino, al-Xorazmiy va al-G'azoliy kabi mutafakkirlarning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa olimlari tomonidan o'rganilgan va rivojlantirilgan.

METODLAR

Ushbu tadqiqotda arab-musulmon Sharqida VIII-XII asrlarda madaniyat va ilmiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotining tarixiy rekonstruktsiyasini amalga oshirish maqsadida bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Birinchidan, tarixiy-komparativ metod qo'llanildi. Bu usul orqali arab-musulmon falsafasining rivojlanishi yunon, hind va fors falsafiy maktablari bilan solishtirilib, ularning o'zaro aloqalari va ta'sir doirasi tahlil qilindi. Xususan, Aristotel va Platonning asarlari qanday tarjima qilinganligi va musulmon olimlari tomonidan qanday talqin qilinganligi o'rganildi. Ikkinchidan, falsafiy-tahliliy metod ishlatildi. Bu usul orqali Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, al-G'azoliy kabi mutafakkirlarning asarlari chuqur tahlil qilindi va ularning ilmiy-falsafiy tafakkurga qo'shgan hissasi baholandi. Ayniqsa, Ibn Rushd va al-G'azoliy o'rtasidagi bahslarning ilmiy va diniy nuqtai nazardan qanday natijalarga olib kelganligi o'rganildi. Uchinchidan, tarixiy-rekonstruktsiya metodi orqali o'rta asrlardagi ilmiy muhit tiklanib, Bag'dod, Qurtuba va Buxorodagi ilmiy markazlarning faoliyati yoritildi. Ushbu usul ilmiy-falsafiy tafakkurning qaysi bosqichlarda qanday rivojlanganligini tushunishga yordam berdi. Shuningdek, tekstual tahlil metodi

⁷ Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

qo'llanib, arab-musulmon mutafakkirlarining asarlari birlamchi manba sifatida o'rganildi va ularning G'arb ilm-fani va madaniyatiga ko'rsatgan ta'siri haqida xulosalar chiqarildi. Bu metodologik yondashuvlar orqali ilmiy-falsafiy tafakkurning rivojlanish yo'nalishlari tizimli ravishda tadqiq etildi.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, VIII-XII asrlarda arab-musulmon Sharqida ilmiy va falsafiy tafakkur rivoji bir necha muhim omillar ta'sirida yuz bergan. Islom madaniyati doirasida shakllangan ilmiy an'analar va falsafiy yo'nalishlar nafaqat Sharq, balki keyinchalik Yevropa Uyg'onish davri rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Yunon falsafiy va ilmiy merosining o'zlashtirilishi. Arab-musulmon olimlari qadimgi yunon falsafasining asarlariga murojaat qilib, ularni arab tiliga tarjima qilish va o'z ilmiy tizimlariga moslashtirish orqali rivojlantirdilar. Xususan, Bag'doddagi **Bayt ul-Hikma** ilmiy markazi bu jarayonda muhim rol o'ynadi. Yunon faylasuflaridan Aristotel, Platon va Galen asarlari tarjima qilinib, tahlil qilindi va rivojlantirildi.⁴ Forobiy Aristotel falsafasini chuqur o'rganib, unga sharhlar yozgan va uni islom tafakkuri bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan.³ Ibn Rushd esa Aristotel ta'limotining eng yirik sharhlovchilaridan biri sifatida tanilgan bo'lib, uning fikrlari Yevropa Uyg'onish davrida Dekart va Tomas Akvinskiy kabi faylasuflarga kuchli ta'sir ko'rsatgan.²

2. Arab-musulmon ilmiy yutuqlari va ularning amaliy tatbiqi. Arab-musulmon olimlarining ilm-fan sohasidagi eng muhim natijalaridan biri matematikaga

⁴ Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. – М.: Изд-во Восточная литература, 1983.

³ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.

² Аверроэс. Опровержение опровержения. – Киев; СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.

oid ishlardir. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** algebra fanining asoschisi bo'lib, uning "Hisob al-jabr val-muqobala" asari algebraik tenglamalar yechish usullarini ishlab chiqishda asosiy manba bo'lib xizmat qildi.⁴ Uning nomidan kelib chiqqan "algoritm" atamasi hozirda ham zamonaviy hisoblash texnologiyalarida keng qo'llanilmoqda. Astronomiya sohasida **al-Bayruniy** va **Nasiriddin Tusiy** tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Al-Bayruniy Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi haqidagi nazariyalarni ilgari surgan bo'lsa, Nasiriddin Tusiy Ptolemey geotsentrik tizimiga muqobil ravishda sayyoralar harakatining geometriyaviy modelini taklif qilgan.⁵ Ushbu ilmiy yutuqlar keyinchalik Kopernik va Galileo Galiley tomonidan rivojlantirilgan. Tibbiyot sohasida **Ibn Sino** tomonidan yozilgan "Kitob ash-Shifo" va "Tib qonunlari" asarlari tibbiy bilimlarni tizimlashtirgan eng muhim manbalardan biri bo'lib, ushbu asarlar asrlar davomida Yevropa universitetlarida asosiy darslik sifatida foydalanilgan.³ Ibn Sino kasalliklarning kelib chiqish sabablari, tashxis qo'yish usullari va davolash metodlarini keng yoritib bergan.

3. Falsafiy yo'nalishlarning shakllanishi va rivojlanishi. Arab-musulmon falsafasida ikki asosiy yo'nalish shakllanganini kuzatish mumkin:

- **Sharhchi falsafa (peripatetik maktab)** – Aristotel ta'limotini rivojlantirgan Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mutafakkirlar ushbu oqim vakillari hisoblanadi. Ular aql va mantiqni asosiy bilish vositasi deb bilganlar va ilmiy tafakkur orqali haqiqatni anglash mumkinligini ilgari surganlar.

- **Tasavvuf falsafasi (irfoniy yo'nalish)** – Bu oqim vakillari orasida al-G'azoliy va so'fiy mutafakkirlar (Jaloliddin Rumiy, Ibn al-Arabiy) ajralib turadi. Ular bilish

⁴ Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. – М.: Изд-во Восточная литература, 1983.

⁵ Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. – М.: Наука, 1992.

³ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.

jarayonida nafaqat aql, balki ilohiy ilhom va ruhiy tajribaning ham ahamiyati borligini ta'kidlaganlar.⁶

Forobiy falsafasida bilim olishning asosiy usuli sifatida **mantiq va tajriba** ta'kidlangan bo'lsa, al-G'azoliy bu yondashuvga qarshi chiqib, bilimning asosi sifatida **vahiy va ilohiy ilhom** ni tan olgan.¹ Ibn Rushd esa G'azoliy fikrlarini tanqid qilib, ilm-fan va falsafaning din bilan uyg'unlikda bo'lishi mumkinligini himoya qilgan². Ushbu bahslar natijasida arab-musulmon falsafasi turli yo'nalishlarda rivojlangan.

4. G'arb ilm-faniga ko'rsatilgan ta'sir. Musulmon Sharqida erishilgan ilmiy va falsafiy yutuqlar Yevropa ilm-fanining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Andalusiya orqali musulmon olimlarining asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa universitetlarida o'qitilgan. Xususan, **Toledoda tarjimalar harakati** natijasida Ibn Sino, Ibn Rushd, al-Xorazmiy va boshqa mutafakkirlarning asarlari lotin tiliga o'girilgan va Yevropa ilmiy maktablarida keng o'rganilgan.⁷ R. Genonning tadqiqotlariga ko'ra, musulmon sivilizatsiyasining ilmiy merosi bo'lmaganida, Yevropa Uyg'onish davri bunchalik tez rivojlanmagan bo'lar edi.⁷ Masalan, Kopernik va Kepler tomonidan ilgari surilgan astronomik nazariyalar musulmon olimlarining ilgari qilgan ishlanmalariga asoslangan. Matematika sohasida **Fibonacci** o'zining "Liber Abaci" asarida musulmon olimlarining hisob usullaridan foydalangan.⁴ Ibn

⁶ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965.

¹ Абу Хамид аль-Газали. Воскрешение наук о вере: избранные главы. – М.: Наука, 1980.

² Аверроэс. Опровержение опровержения. – Киев; СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.

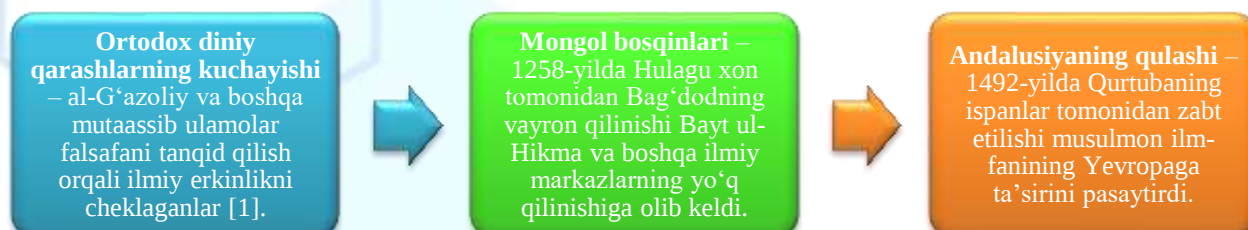
⁷ Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

⁷ Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу // Вопросы философии. – 1991. – № 6.

⁴ Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. – М.: Изд-во Восточная литература, 1983.

Rushdning Aristotel sharhlari esa Tomas Akvinskiy tomonidan katolik ilohiyotiga moslashtirilgan.

5. Ilmiy taraqqiyotning sekinlashish sabablari. XII-XIII asrlarga kelib, musulmon olamida ilm-fan va falsafa rivojining sekinlashishiga bir necha sabablar ta'sir qilgan. Bunga asosan:

1-rasm. Ilmiy taraqqiyotning sekinlashish sabablari

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, VIII-XII asrlarda arab-musulmon Sharqida ilmiy va falsafiy tafakkur yuksak darajaga ko'tarilgan bo'lib, bu davr ilm-fan tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Yunon falsafasi musulmon mutafakkirlari tomonidan o'zlashtirilib, yangi ilmiy yutuqlarga yo'l ochilgan. Musulmon olimlarining asarlari Yevropa Uyg'onish davriga kuchli ta'sir ko'rsatgan va Yevropa ilm-fanining rivojlanishiga turtki bergan. Shu bilan birga, diniy ortodoksiyaning kuchayishi va siyosiy beqarorlik musulmon olamida ilmiy taraqqiyotning sekinlashishiga sabab bo'lgan. Ushbu natijalar Sharq ilmiy merosining jahon madaniyati va ilm-faniga qo'shgan ulkan hissasini yaqqol ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Arab-musulmon Sharqida VIII-XII asrlarda yuz bergan ilmiy va falsafiy taraqqiyot jahon madaniyati va ilm-faniga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Ushbu davrda ilm-fanning turli yo'nalishlari, jumladan, falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot va kimyo yuqori darajada rivojlandi. Islom olimlarining qadimgi yunon, hind va fors ilmiy

merosini o'zlashtirishi va uni yanada rivojlantirishga bo'lgan intilishi ilmiy tafakkurning yangi bosqichga chiqishiga olib keldi. Bu jarayon faqat musulmon dunyosi bilan cheklanib qolmay, balki Yevropa ilm-faniga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ilm-fanning rivojlanishida Bag'dod, Qurtuba, Damashq va Buxoro kabi ilmiy markazlarning ahamiyati katta bo'ldi. Bayt ul-Hikma kabi ilmiy muassasalar faoliyatining natijasi sifatida yunon falsafasi arab tiliga tarjima qilindi va keng miqyosda o'rganildi. Aristotel va Platonning asarlari Ibn Sino, Forobiy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar tomonidan sharhlab, rivojlantirildi. Bu jarayonning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, musulmon olimlari qadimgi yunon falsafasini shunchaki tarjima qilib qo'ymasdan, balki uni o'z dunyoqarashlari bilan boyitib, yangi ilmiy paradigmalar yaratishga intildilar.

Musulmon olimlarining ilmiy faoliyati faqat falsafa bilan cheklanmagan. Matematika, astronomiya va tibbiyot sohalarida ham muhim yutuqlarga erishildi. Al-Xorazmiy tomonidan algebra asoslari ishlab chiqildi, Ibn Sino tibbiyotda tizimli yondashuvni joriy etdi, al-Bayruniy esa geodeziya va astronomiya fanlari rivojiga katta hissa qo'shdi. Ushbu yutuqlar nafaqat o'sha davr musulmon jamiyatining ilmiy rivojlanishini ta'minladi, balki keyinchalik Yevropa Uyg'onish davri olimlari uchun muhim bilim manbasi bo'ldi. Shuningdek, bu davrda ilm-fan va din o'rtasidagi munosabatlar turlicha namoyon bo'ldi. Ibn Rushd falsafa va din o'rtasidagi muvozanatni saqlash tarafdori bo'lsa, al-G'azoliy falsafani tanqid qilib, unga qarshi chiqdi. Ushbu falsafiy bahslar ilmiy tafakkurning turli yo'nalishlarda rivojlanishiga olib keldi. Ba'zi mutafakkirlar ilmiy tafakkur va diniy qarashlar o'rtasida muvozanat topishga harakat qilar ekan, boshqalar falsafani din bilan zidlashtirishgan. Bu esa islom olamida ilmiy rivojlanishning keyingi bosqichlariga ta'sir ko'rsatgan omillardan biri bo'ldi.

Musulmon olimlarining asarlari Yevropa ilm-fani rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Andalusiyadagi ilmiy maktablar va tarjimalar harakati natijasida musulmon olimlarining bilimlari Yevropaga kirib bordi. Ibn Rushdning Aristotel

haqidagi sharhlari Yevropa skolastikasi rivojlanishiga zamin yaratdi, Ibn Sinoning tibbiyotga oid asarlari esa asrlar davomida Yevropa universitetlarida asosiy darslik sifatida foydalanildi. Fibonacci o'z matematik tadqiqotlarida musulmon olimlarining ishlanmalariga tayangan. Bu esa Yevropa ilm-fanining keyingi bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratgan muhim omillardan biri bo'ldi. Ammo, XII-XIII asrlarga kelib, musulmon olamida ilm-fan rivojlanishi asta-sekin sekinlashdi. Bunga bir necha omillar sabab bo'ldi: diniy mutaassiblikning kuchayishi, siyosiy beqarorlik, mongol bosqinlari va Andalusiyaning ispanlar tomonidan zabt etilishi.

XULOSA

Arab-musulmon Sharqining VIII-XII asrlardagi ilmiy va falsafiy taraqqiyoti insoniyat tarixidagi eng muhim intellektual yuksalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda musulmon olimlari matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va boshqa fanlar bo'yicha ulkan yutuqlarga erishdilar. Ular yunon, hind va fors ilmiy merosini o'zlashtirib, uni yangi g'oyalar bilan boyitdilar va natijada ilmiy tafakkur rivojiga beqiyos hissa qo'shdilar. Musulmon olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar keyinchalik Yevropa ilm-fanining rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Aristotel falsafasi Ibn Rushd tomonidan sharhlangan va Tomas Akvinskiy kabi G'arb faylasuflari tomonidan o'zlashtirilgan. Al-Xorazmiy yaratgan algebra asoslari zamonaviy matematikaning poydevorini tashkil etdi. Ibn Sinoning tibbiyotga oid asarlari esa Yevropa universitetlarida asrlar davomida darslik sifatida foydalanildi. Shu bilan birga, musulmon olamida falsafa va din o'rtasidagi bahslar ilmiy tafakkur rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Ba'zi olimlar ilm-fanni din bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan bo'lsa, boshqalari falsafani din aqidalari bilan zid deb hisoblagan. Bu bahslar musulmon olamida ilm-fanning rivojlanish yo'nalishlarini belgilashda muhim rol o'ynadi. XII-XIII asrlarga kelib, musulmon olamida ilm-fanning susayishi kuzatildi. Siyosiy beqarorlik, diniy mutaassiblik va tashqi tahdidlar ilmiy izlanishlarning pasayishiga sabab bo'ldi. Biroq, musulmon olimlarining ilmiy merosi o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Ularning ishlari Yevropa Uyg'onish davriga zamin

yaratdi va jahon ilm-fanining taraqqiyotida muhim o‘rin tutdi. Umuman olganda, arab-musulmon Sharqining VIII-XII asrlardagi ilmiy va falsafiy yutuqlari butun insoniyat madaniy merosining ajralmas qismi bo‘lib, bu meros bugungi kungacha o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Ushbu davrni chuqur o‘rganish ilm-fan va madaniyat tarixining rivojlanish jarayonlarini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абу Хамид аль-Газали. Воскрешение наук о вере: избранные главы. – М.: Наука, 1980.
2. Аверроэс. Опровержение опровержения. – Киев; СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.
4. Арабо-мусульманская философия в системе мировой культуры. – М.: Изд-во Восточная литература, 1983.
5. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. – М.: Наука, 1992.
6. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965.
7. Генон Р. Влияние исламской цивилизации на Европу // Вопросы философии. – 1991. – № 6.